

Szijártó M. István: *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség. Oroszország mikrotörténelmének tanulságai.*

(Más Kor könyvek 21.) Balaton Akadémia Kiadó, Keszthely, 2011. 97 oldal.

A *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség* című munka tekinthető egyfelől hosszúra nyúlt könyvismertetésnek, másfelől azonban a legkomolyabb történetfilozófiai hitvallás. A szerző ez utóbbit szerényebben fogalmazza meg: írása kapcsán inkább élete első szakaszának politikai struktúrájával való szembenézésről, számvetésről beszél. Szijártó M. István vizsgálatának tárgya ugyanis négy, orosz témájú történelmi munka ismertetése alapján az elnyomó, teljes kontrollra törő hatalom és a cselekvő egyén viszonya.

A szerző bevezetesként megnevezi a mikrotörténelem általa három legfontosabbnak tartott kritériumát: (1) a mikroelemzést, (2) az általánosságra törekvést, valamint (3) az egyén vizsgálatát az „ágencia” (az egyén cselekvőképessége) szempontjából. E kritériumok szem előtt tartásával mutatja be a kiválasztott munkákat: az orosz mikrotörténelem posztmodern szemléletű évkönyvében, a *Kazuszban* megjelent két mikroelemzést,¹ Orlando Figes *The Whisperers* című monumentális, ugyanakkor lebilincselő művét,² valamint Adam Zamoyski szintén hatalmas nemzetközi sikert aratott munkáját, az

1812-t.³ A kötet alcíme tehát kissé becsapós, mert az elemzett könyvek csak az általuk vizsgált események helyszíne szempontjából maradéktalanul oroszok, szerzőik között találunk brit és amerikai történetst is (erre Szijártó a tanulmány legvégén tesz utalást). A bemutatott művek örvendetesen friss történeti kutatások eredményei: a legrégebbi is alig tíz éve jelent meg (Koseljeva), a legújabb pedig 2007-ben (Figes).

A mikrotörténeti és a történeti antropológiai nézőpont legújabb kori orosz történetírásban jelentkező heves összetűzésének bemutatása után Szijártó ismerteti Koseljeva és Anyiszimov tanulmányait a 18. századi Oroszország államhatalmi működéséről és besúgási kényszeréről. E mikroelemzések nem az általánost, hanem a kivételest állítják reflektorfénybe, s ezzel nem első-sorban megismerést, hanem átélést, „másfajta tudást” (16) nyújtanak az olvasó számára. Szijártó M. István szerint e tanulmányok ugyan nem felelnek meg a mikrotörténelem második és harmadik kritériumának,⁴ azonban megrendítően tanúskodnak egy olyan, totális uralomra törekvő, kora újkori

¹ Koseljeva, O. E. 2002: Ogyin iz Ivanov v epohu Petra (opit perszonalnoj isztorii). *Kazusz* 4. 305–325; Anyiszimov, Jevgenyij 2003: Po tu sztoronu Ioannovszkovo moszta, ili sztrahi donoszcsika. *Kazusz* 5. 111–125.

² Figes, Orlando 2007: *The Whisperers. Private Life in Stalin's Russia*. Picador, New York.

³ Zamoyski, Adam 2004: *1812. Napoleon's Fatal March on Moscow*. HarperCollins, London.

⁴ Bár Koseljeva beszél a középpontba állított cselekvő egyénről (16), s Anyiszimov is megemlíti a diktatúra elől részegségbe menekülést, mint egyfajta „népi ellenállást” (18), Szijártó ezeket mégsem tekinti konzekvensen szem előtt tartott szempontoknak.

rendszeről, amelyhez hasonlót a hazai olvasók csak a 20. századból ismernek.

Valóban megdöbbenő élmény az emberi életet és méltóságot figyelmen kívül hagyó 18. századi orosz diktatúráról olvasni. Felmerül bennünk a kérdés: hogyan lehetséges az, hogy a 16. század óta egymást váltó oroszországi rezsimek egytől egyig éltek a besúgásra, feljelentésre, kínzásra és megfélemlítésre épülő hatalomgyakorlás eszközeivel? Miért nem tanultak a diktatúrák generációkat megnyomorító következményeiből? A francia filozófus, Paul Ricœur szerint a társadalmaknak szüksége van ún. *epoch making* eseményekre, amelyek a fikció segítségével megismételhetetlen egységességgel ruháznak fel bizonyos múltbéli eseményeket. Ezekre emlékezve aztán a társadalmak szüntelen észben tartják, mely események, folyamatok nem fordulhatnak elő közösségeikben soha többé.⁵ Recenzióinkban visszatérünk majd arra a kérdésre, vajon e tétel érvényes-e az orosz kulturális környezetben is.

Szijártó tanulmányának következő, negyven oldalt kitevő ismertetése Orlando Figes munkáját mutatja be a sztálini diktatúrában élők mindennapos szenvedéseiről. Olvashatunk többek között a szülei kompromisszum nélküli párthűsége miatt magányosan felnövekvő kislányról, saját bujkáló apját feljelentő fanatikusról, családját vado-non-lágeren át menekítő apáról és politikai foglyok nevelőotthonokba gyűjtött, és az ottani embertelen bánásmód által halálra ítélt csecsemőiről. A szerző-

nek azért van szüksége a meglehetősen hosszúra nyúlt könyvismertetésre, hogy a minél több hosszabb-rövidebb személyes történetet felsorakoztatva elborzasztassa az olvasót, s átéreztesse vele a korszak általánosan jelentkező embertelen körülményeit. A fikció révén az olvasóban testet öltő iszonyat tehát a korábbiaktól és a későbbiektől elszigeteli, s egyúttal átélhetővé is teszi a történeteket – de vajon egy történeti munka betölti-e funkcióját azáltal, hogy az eseményeket a „soha többé” céljából megalkotott *epoch making* jelzővel látja el? Ricœur szerint az elszigetelő iszonyat (az első számú kritérium) erősítő hatással lehet a történeti munka másik kritériumára, a magyarázatra: „Minél inkább magyarázunk történetileg, annál inkább felháborodunk; minél inkább meglep bennünket az iszonyat, annál inkább azon vagyunk, hogy megértsük.”⁶

A szerző a fentiek szellemében vezeti tovább olvasóit az orosz témájú mikrotörténelem ösvényein. Miközben elismeri Figes munkájának érdemeit, felhívja a figyelmet arra, hogy az végeredményben a mikrotörténelem – bevezetőben megnevezett – egyetlen kritériumának sem felel meg. Figes könyvének szereplői nem cselekvő, hanem szenvedő, menekülő, bujkáló egyénekként jelennek meg, akik szemmel láthatólag a Sztálin által irányított rendszer tehetetlen bábjai. Jogos-e azonban egyéni döntéseket, „önfejűséget”,⁷ egyéni felelősséget várni egy évszázadok óta megfélemlített, terro-

⁵ Ricœur, Paul 2006: Idő és elbeszélés (részlet). In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Osiris, Budapest, 926–928.

⁶ Ricœur 2006: 927.

⁷ *Eigensinn*, az Alltagsgeschichte irányzat hatalommal szembeni cselekvésre használt kifejezése, lásd például: Lüdtke, Alf 2003: *Eigensinn*. In: Jordan, Stefan (Hg.): *Lexikon*

rizált néptől? Szijártó M. István bravúros módon, szovjet költők verseiből kimutatott lelkiismeret-furdalás révén bizonyítja, hogy az egyéni döntés az orosz ember számára is alternatíva volt. Ernest Nagel amerikai analitikus filozófus szerint a determinizmus és az egyéni felelősség nem egymást kizáró elképzelések: attól még, hogy a determinizmus megszabja az egyén cselekvésének határait (Szijártó ezt nevezi struktúrának) és megkísérli értelmezni-magyarázni azt, az egyéni felelősség és az erkölcsi ítélet nem veszti értelmét.⁸ Szijártó azonban tovább megy ennél. Nemcsak amellett teszi le a voksát, hogy a történésznek az egyén struktúrák által determinált mozgásterére kell koncentrálnia, hanem azt is állítja, hogy e látszólag rendíthetetlen struktúrák múltbéli egyéni döntések következtében jöttek létre. Ha pedig ezt elfogadjuk, akkor a struktúráról lefoszlik a változtathatatlan lát- szata – e következtetés, azon túl, hogy felszabadító hatással van a cselekvő egyénre, megrengeti a történeti antropológiai megközelítés szélsőségesen determinista fundamentumát.⁹

Az egyéni döntések tehát azok, melyek idővel strukturális okokká válnak, s minden struktúrában van lehetőség egyéni döntéssel való változta-

tásra, hangzik a szerző hitvallása. Ennek illusztrálására tárja olvasói elé az utolsó bemutatandó művet, Adam Zamoyski – Napóleon oroszországi hadjáratát elemző – 1812-jét. Szijártó e munkában az „orosz történelem mikrotörténeti jellegű” megközelítésének üdítő példáját látja, ahol „a történeti cselekvők szabadsága és felelőssége” kellőképpen hangsúlyt kap (72). Meg kell azonban említenünk, hogy az 1812 nemcsak szerzőjét, hanem vizsgált ágenseit tekintve sem illik a szigorúan vett témakörbe; csupán a Grande Armée küzdelmeinek helyszíne teheti Zamoyski írását orosz vonatkozásúvá. A számtalan korabeli tudósítást felvonultató munka a franciák vereségeinek okait keresi mikro- és makroszinten egyaránt, bemutatva, hogy sokszor kis jelentőségű egyéni döntéseken vagy mulasztásokon múlt sok ezer katona, s végtére az egész háború sorsa. Zamoyski a felelősséget nem csupán a katonacászáron, hanem megfelelő arányban a parancsnokokon, a tiszteken és a közkatonákon is számon kéri. Így Szijártó szemében – megemlítve a mű hiányosságait is¹⁰ – az 1812 teljesebb munka a *The Whisperers*-nél.

Geschichtswissenschaft. Hundert Grundbegriffe. Reclam, Stuttgart, 64–67.

⁸ Nagel, Ernest 2006: A történelmi determinizmus. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Osiris, Budapest, 650–672.

⁹ Szijártó szerint ugyanis a geertzi alapokra épülő történeti antropológia a folyamatok valódi cselekvőjét a kultúrában határozza meg (lásd a kötet 169. lábjegyzetét), nem hagyva mozgásteret az emberi szereplők számára.

¹⁰ Ilyen például a „túldetermináltság” figyelmen kívül hagyása, amikor a szerző egy-egy konkrét okra vezeti vissza a franciák egyes egységeinek vereségét vagy az egész hadjárat kudarcát (78, 95). Ilyen továbbá az egyes beszámolók jellemzésének teljes hadseregbe való kiterjesztése: Zamoyski az orosz télben visszavonuló franciákat olykor emberségüket vesztett hordaként, olykor pedig hősiessen küzdő bajtársakként ábrázolja (88). Ebben a Hayden White-i „cselekményesítés” önkényességét véltem felfedezni, egy-egy történet hangulatának kiterjesztését az egész narratívára. Összességében Szijártó az 1812-t is csupán mikrotörténeti jellegűnek minősíti,

A *Tapasztalatok, cselekvő egyének, felelősség* logikusan felépített, rendhagyó műfajú kötet, amely a részletességet tudatosan felvállaló könyvismertetésekben keresztül jut el jelentős történetelméleti megállapításokig. Stílusa tudományos, precíz, mégis élvezetes és a rendszeresen korabeli narratívákat felvonultató szöveg következtében lebilincselő. A szerző a legkomolyabb okfejtések mellett olykor még a személyes hangvételű anekdotázást is megengedi magának (31. lábjegyzet). A címválasztás véleményem szerint éppen ezért elhibázott, mert felvonultatja ugyan a munka kulcsfogalmait, figyelemfelkeltőnek azonban aligha nevezhető. A szöveg jól szerkesztett, alig néhány helyen figyeltem fel elírásra. Egyetlen esetben éreztem úgy, hogy a lábjegyzet – ebben az esetben időpont-megjelölés nélkül közölt, II. világháborús – párhuzama szükségtelen és túlzottan távoli a téma szempontjából (152. lábjegyzet). Egy másik helyen kiegészítettem volna a megfogalmazást a dőlt betűs résszel („Zamoyski könyvéből jobban kidomborodik az, ami Figesnél talán kevésbé látszott: az *önmagukért és másokért* viselt felelősség kérdése” 94), hiszen az 1812-ből az derül ki, hogy a francia katonák elsődleges célja önmaguk életben maradása, nem pedig bajtársaik támogatása volt.

Szijártó M. István az egyéni cselekvés központi szerepének hangsúlyozása mellett tesz egy másik fontos megállapítást is, miszerint a mikrotörténelem a politika témakörére is alkalmazható és alkalmazandó. „A kultúrtörténeti fel-

fogások ugyanúgy a teljes történelem megteremtésének igényével léptek fel, mint korábban a társadalomtörténet, vagy még korábban a politikátörténet, csak éppen más a megközelítésmódjuk. Ezért sem hanyagolhatják a politikát – vagyis indokolt lenne a mikrotörténelemnek a politika felé fordulása.” (93.)

A szerző szerint a valódi mikrotörténelmi munka minden korban és kultúrában vizsgálja az egyéni cselekvő felelősségét is. Vajon van-e joga ehhez? Igenlő választ kell adnunk e kérdésre. A történész ítéletei ugyanis bármely más ítélethez hasonlóan morális jellegűek. Felelősséggel tartozik az olvasói elé tárt üzenet tekintetében, hiszen „a (történeti) szövegek nemcsak ábrázolják, hanem formálják is a világot” (96). A mérsékelt determinista Ernest Nagel is kiáll a változás lehetősége mellett, hogy a „dicséret vagy korholás” befolyásolni képes bizonyos emberi cselekedettípusokat.¹¹ Szijártó tanulmánya éppen ezt a funkciót tölti be, rámutatva a látszólag megváltoztathatatlan totális rendszerben kínlódó egyén döntési lehetőségére, ezzel olvasóit felelős cselekvésre hívva. A felelősségtudatra nevelő történelem „bizonyos tekintetben jobb történelem” (97), mondja a szerző végszóként. Hogy ez az üzenet eljut-e a diktatúrák évszázados terhét hordozó orosz történész társadalomhoz, aligha várható. Abban azonban bízhatunk, hogy Szijártó M. István könyvecskéje a kortárs magyar történetírásra ébresztő, aktivizáló hatással lesz.

Bence Áron

mert az a szerző kritériumrendszere első két feltételének nem tesz eleget (92).

¹¹ Nagel, Ernest 2006: A történelmi determinizmus. In: Gyurgyák János – Kisantal Tamás (szerk.): *Történetelmélet II.* Osiris, Budapest, 672.